

*І.А. Коляда
(м. Київ)*

**ФОРМУВАННЯ ЕТНОСОЦІАЛЬНОЇ СВІДОМОСТІ
УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ
наприкінці XIX – на початку XX ст.:
ІСТОРІОСОФСЬКИЙ АСПЕКТ**

Соціокультурні – політичні, економічні й духовні процеси, що визначають розвиток незалежної України на початку XXI ст. в умовах подальшої інформатизації та модернізації світової цивілізації підносять на новий рівень актуальності проблему осмислення здобутків історіографії щодо ролі інтелектуальної еліти у формуванні етносоціальної свідомості українства наприкінці XIX – на початку XX ст. В її дослідженні важливе місце має концепт співставлення ідейного і матеріального, національного й соціального, який мав доконаність в одномоментному вияві інстинкту самозбереження української нації та акцентуації всього негативного досвіду українського суспільства.

Наукова новизна постановки даної проблеми пов'язана з необхідністю неупередженого, позбавленого класових оцінок й ідеологічних пут підходу до вивчення цілого історичного пласту на основі кардинального переосмислення методологічного і понятійного апарату за допомогою нового дослідницького інструментарію.

Історіографія цієї проблеми на сучасному етапі розвитку історичної науки є досить вагомою. Своєрідним “пробним каменем” у даному плані стала колективна монографія “Нариси з історії українського національного руху”, підготовлена в Інституті історії України НАНУ у 1994 р. Знаменуючи собою перехідний період у вітчизняній історіографії, праця містить ряд положень, які потребують наукової полеміки. Відповідальний редактор видання й автор розділу “Розвиток української національної самосвідомості”, доктор історичних наук, професор В.Г. Сарбей виділив два перші її етапи: 1) дворянсько-шляхетський та 2) різночинсько-народницький. У широкому плані цей процес дістав назву “загальноукраїнського національно-культурного відродження”.

Перший етап (до середини 40-х років XIX ст.) охопив найбільші культурні центри українських земель – Харків, Полтаву, Ніжин, Перемишль, Львів. До останніх вже на першому етапі дослідник відніс Москву й Санкт-Петербург. При цьому відзначається внесок російської інтелігенції в формування української національної самосвідомості.

Другий етап започаткувала діяльність Кирило-Мефодіївського

товариства. З того часу починається відчутна політизація цієї самосвідомості.

Характерною ознакою третього (заключного) етапу її формування, названого “загальнонародним”, учений вважав “органічне і нерозривне поєднання культурно-освітнього напрямку з радикально-політичним”¹.

Однак ми підтримуємо позицію доктора історичних наук, професора Реєнта О.П., який не погодився з періодизацією третього етапу, запропонованого В. Сарбеєм, котрий обмежував його рамками 90-х рр. XIX ст. – 1914 р., тобто початком Першої світової війни та визріванням Української національно-демократичної революції. Слідуючи цій логіці, розриваємо цілісний процес нагромадження потенціалу останньої й, власне, його реалізацію у ході національно-визвольної боротьби 1917–1921 рр. Приймаючи запропоновані хронологічні межі третього етапу формування національної самосвідомості, ми тим самим обмежуємо один з найважливіших, кульмінаційних моментів її розвитку і водночас ізолюємо події, що відбувалися в Україні між 1914 та 1921 рр.²

Слушною вважаємо також думку Реєнта О.П. про те, що діалектика й внутрішній зміст національно-визвольного руху підказують необхідність подовження хронологічних меж третього етапу саме часом закінчення визвольної боротьби, тобто 1921 р. Приймаючи таку періодизацію, можна розглядати національний рух українства як цілісний процес, аналізувати його закономірності та внутрішні суперечності, вплив на нього зовнішніх факторів тощо. Ми свідомо акцентуємо увагу на цьому, оскільки вважаємо принциповим питання про необхідність перегляду періодизації історії України в даному проміжку часу³.

У ряді статей названої книги розглянуто ряд важливих аспектів національного руху в Україні. Це “Становлення символіки національного руху” (Л.Г. Мельник), “Ідея національного самовизначення в українській суспільно-політичній думці” (Скакун О.Ф.), “Початок українського національно-культурного відродження” (Іванова Л.Г.), “Український національно-культурний рух в умовах антиукраїнської політики російського царизму” (Шип Н.А.), “Зародження українського національного руху в студентському середовищі” (Лавров Ю.П.), “Селянство в українському національному русі” (Федьков О.М.), “Голос української інтелігенції за свободу мови, освіти й культури українського народу” (Горякіна В.С.), “Виникнення й діяльність українських “Просвіт” (Лисенко О.В.)⁴.

Неослабний інтерес до цієї проблематики засвідчили наукові конференції, що відбувалися в середині та другій половині 1990-х рр. Вони стали лабораторіями апробації нових ідей і підходів у вивченні українського національного руху, місцем, де виголошувалися різні точки зору

та концепції істориків.

Те, що вітчизняні науковці вийшли на якісно новий рівень досліджень, засвідчили праці Я. Грицака, О. Голобуцького, В. Кулика, С. Телешуна й ін. Різні за жанровою стилістикою, вони містять ряд цікавих (хоч і небеззаперечних) ідей, інтерпретацій, нових документальних даних з історії національного руху в Україні.

Не можна обійти увагою й джерелознавчі дослідження з даної теми. Помітною подією став вихід 1990 р. збірника документів у 3-х томах під редакцією П.Соханя “Кирило-Мефодіївське товариство”, в якому зібрано унікальні свідчення про членів братства та його діяльність. А 1997 р. побачив світ інший тематичний збірник у 2-х томах, підготовлений до друку І.О. Кресіною, О.В. Кресіним, В.П. Ляхощим, В.Ф. Панібудьласкою. Документи, що стосуються даного періоду, згруповані у трьох розділах першого тому “Етнонаціональна ситуація в Україні за імперського режиму”, “Консолідація українства в умовах піднесення національно-визвольного руху” й “Етнополітичні процеси доби національно-визвольних змагань”. Незважаючи на окремі недоліки (відсутність у ряді випадків хоча б мінімального довідкового апарату, датування матеріалів тощо), збірник містить чимало цікавих документів, мало відомих, а то і зовсім невідомих не лише широкому читачському загалу, а й більшості дослідників. Окрім суто наукової, видання має також практичну цінність, враховуючи складність проблеми міжнародних відносин в Україні.

Вперше у сучасній українській історіографії В. Ткаченко та О. Реєнт (Україна: на межі цивілізацій (історико – політологічні розвідки). – К., 1995) спробували дотриматися історіософського підходу у рамках цивілізаційної концепції при висвітленні проблем суспільної самоорганізації українського суспільства і потенціалу національного відродження в умовах перехідної цивілізації на рубежі XIX–XX ст., еволюції державницької ідеї.

Автор новітньої концепції історії України даного періоду, багаторічний завідувач відділу історії України XIX – початку XX ст. В.Г. Сарбей вніс також вагомий вклад у її дослідження. Одним з проміжних (та, на жаль, останніх) результатів багаторічного наукового пошуку стала його монографія “Національне відродження України” (К., 1999). Ця книга символізує новий відлік часу у вітчизняних студіях з її історії XIX ст.

Важливою у формуванні нового бачення концептуальних засад історії України XIX ст. стала монографія О.П. Реєнта “Україна в імперську добу (XIX–XX ст.)”, в якій автор зупиняється на висвітленні сучасного стану і перспектив наукових студій даного періоду. Головна увага приділяється аналізу становища українських земель в Австро-Угорській і

Російській імперіях та європейській дипломатії щодо них, потенціалу національного відродження України, її соціально-економічного розвитку й боротьбі між працею і капіталом. У праці об'єктивно показано роль українських політичних сил у революціях 1905–1907 рр., 1917–1921 рр. та Першій світовій війні. Водночас автор вказує, що ціла низка актуальних проблем і донині чекає на своїх об'єктивних дослідників. Поряд із суто методологічними й загальнотеоретичними аспектами вимагають поглибленого осмислення такі тематичні напрями, як процес формування вітчизняної національної інтелігенції та її роль у становленні модерної української нації, проблема еволюції національної ідеї в умовах індустріального суспільства і домінування постмодерних цінностей.

Нинішня ситуація в Україні, яка приховує у собі загрозу суспільно-політичної кризи, ставить перед дослідниками проблему моральної відповідальності за наукову достовірність у висвітленні ними історичних процесів. Певною гарантією відповідності їх праць цьому критерію може служити забезпечення належного рівня наукової методології досліджень, піднесення загального рівня освіти й загальноісторичного мислення пересічних громадян, підвищення інтересу вчених до історіософського осмислення економічних та соціально-політичних процесів.

Понад століття тому, а точніше 1886 р., критикуючи точку зору старого матеріалізму на загальну історію, Ф. Енгельс писав, що погляд цей був «по суті прагматичний: він судив про все з мотивів дій, поділяв історичних діячів на чесних і безчесних і вважав, що чесних, як правило, обдурювали, а безчесні брали гору. З цієї обставини для нього випливав той висновок, що вивчення історії дає дуже мало повчального...».

За умов нинішнього зниження темпів приросту виробництва, подальшого посиленого соціально-класового розшарування, демографічної кризи, розкладу звичної соціонормативної культури, що обумовлене «старінням нації», формування цивілізаційних світоглядних парадигм та спричинених ними ментальних змін у баченні минулого та усвідомленні сучасного з можливими перспективами майбутнього розвитку на перший план висувається аналіз проблеми історичного самоусвідомлення народу, що став державною нацією.

Синтетично пов'язати в останньому питанні ролі української інтелігенції в формуванні етносоціальної свідомості наприкінці XIX – на початку XX ст. спроможна лише історіософія – філософське розуміння історичного процесу, теорія історії. Досягнення цієї мети неможливе без високого рівня загальнонаукової культури, оскільки історіософія являє собою комплекс знань, що відбиває самоусвідомлення народом свого минулого, сучасного і майбутнього на основі самоаналізу власного історичного досвіду.

Перефразовуючи відоме положення про «історію як політику, перекинуту у минуле», можна умовно стверджувати, що історіософія є історією, перекинутою в площину політики, точніше – площину соціально-політичної доктрини. Іншими словами, це – «українська ідея».

Іскра істини, як правило, викрешується від зіткнення факту з філософським розумінням її. Вона є результатом існування постійного силового поля між ним та теорією. Історіософія й вивчення історичних фактів – це два тісно переплетені між собою елементи єдиного творчого процесу. «Вартість наших наукових ідей, – писав Х. Ортега-і-Гасет, – залежить від того, наскільки ми відчули себе загубленими перед даним питанням, наскільки збагнули його проблематичність і наскільки зрозуміли, що не можемо опиратися на чужі ідеї, рецепти, гасла чи терміни»⁵.

Предметом історіософського аналізу є змінна історична самосвідомість – двоїста, суб'єктивно-об'єктивна за своєю природою, що й забезпечує можливість пізнання минулого. Тут слід усвідомлювати і відмінність між логіко-методологічним та філософсько-гносеологічним аспектами пізнання останнього. Перший з них стосується процесу здобуття знань в історичній науці, способу обґрунтування і перевірки одержаних результатів. Другий – пов'язаний з проблемою пізнання минулого взагалі. Перший – є швидше питанням операційних навичок у практиці історичного дослідження, фактом процедури, а тому допускає можливість певної еkleктики, запозичення думок різних авторів. Другий – це вже проблема не факту, а усвідомлення передумов самого історичного пізнання минулого, можливості перемоги історичного мислення над обмеженістю фактів, а тому вимагає певної світоглядної визначеності.

Слід визнати ту специфіку історіософії, на якій наголошував видатний французький дослідник, один із засновників відомої школи «Анналів» М. Блок: «У розвитку науки бувають моменти, коли одна синтетична праця, хоч вона й здавалася передчасною, виявляється кориснішою за цілий ряд аналітичних досліджень; іншими словами, коли більш важливо добре сформулювати проблеми, ніж намагатися їх розв'язати»⁶.

У сучасній історіософії утвердилося поняття “стріла часу”, яке означає незворотність його. Стосовно суспільних процесів це значить, що в історії все відбувається один-однісінький раз і не повторюється. Основою соціонормативної культури цивілізаційної моделі є синтез. Будь-яка культура пов'язана з такими поняттями як релігія, ментальність, національна свідомість, що й визначають етнонаціональний процес.

Загальновідомо, що всі народи рівноцінні своєю несхожістю, а також тим, що кожен з них незамінний у своїй ролі та якості як інструмент світового оркестру культури. Народ є категорією відносно одвічною, а

нація – історичною. Великий чи малий за чисельністю, належить до аксіоматичних понять, а нація – до сфери, що потребує доказів, де обов'язкова наявність соціально-економічних зв'язків, спільності території, релігії, культури, мови і високого ступеня розвитку національної (етнічної) самосвідомості. Лише її прояв, тобто активне ставлення людини до своєї нації, робить останню справжнім феноменом, тобто суб'єктом історії. Будучи близькою за змістом, національна самосвідомість відрізняється більш складною внутрішньою структурою від етнічної⁷.

Так, формування національної самосвідомості й ментальності українців відбувалося впродовж тривалого часу свідомо і підсвідомо під впливом багатьох чинників, через що перебуває на межі психологічного та історичного факторів. У XIX – на початку XX ст., коли українські землі входили до складу Австро-Угорської і Російської імперій, по обидві сторони державного кордону досить неоднозначно відбувалося усвідомлення українцями своєї приналежності до власної нації. Підавстрійські – продовжували називати себе русинами, а в Росії їх переважно називали малоросами, та й певна частина населення цих 9 губерній вважала себе відгалуженням російського етносу. Характерно, що російським плем'ям, малоросами іменували українців не лише імперські чиновники, а й деякі представники українського дворянства, які зробили кар'єру завдяки царизмові та пишалися могутністю і величезним обсягом держави. Разом з тим основна маса селян зберігала український менталітет (поняття близьке до визначення національного характеру) переважно у культурно-побутовій та мовній сферах⁸.

Стосовно українців монархічна влада обох держав проводила асиміляторську політику, яка призвела до поглиблення етнонаціональних відмінностей між східними й західними українцями, а також до уповільненого формування національної самосвідомості мешканців підросійських земель порівняно з підавстрійськими. В цьому певну роль відіграло усвідомлення панівною російською і пригнобленою українською націями своєї історичної спорідненості у культурі, мові тощо. Тому процес самоідентифікації українців відбувався повільно та суперечливо, долаючи внутрішні й зовнішні перешкоди.

В першій половині XIX ст. капіталістичні виробничі відносини, за котрих, як правило, відбувається інтенсивне формування всіх ознак нації, ще не стали пануючими, суспільство роздирали станово-класові суперечності, що негативно відбивалося на визріванні спільних національних рис українців. У той період, як вказувала Л.Г. Іванова, формувалася етнічна самосвідомість українського народу, і саме відповідне його обличчя, тобто індивідуальне сполучення форм духовної та матеріальної культури, виокремлювало його з-поміж сусідів. Усе це сприяло

розвитку культурно-національного руху, який за тих політичних умов, в котрих перебувала Україна, набирала різних форм. Це не обов'язково була боротьба у прямому розумінні або виступи “за” або “проти” чогось чи когось. То була повсякденна життєва практика українців, яка забезпечувала їх самозбереження⁹.

Процес становлення національної свідомості останніх науковці умовно поділяють на п'ять етапів: 1) І. Котляревський і “котляревщина” – відокремлення українського етносу від російського; 2) “Історія Русів” та початок творення стандартизованої мови на відміну від бурлескної народної; 3) “критичне усвідомлення” (Т. Шевченко й кирило-мефодіївці), 4) пошевченківська доба (П. Куліш, М. Костомаров); 5) формування концепційного виміру політичного націотворення (М. Драгоманов, а згодом діячі XX ст.)¹⁰.

Основними націотворчими чинниками виступають матеріальна і духовна культура архітектура, виробнича діяльність, побут, фольклор, традиції, література, мова, історичні знання тощо. Вони формують світогляд нації, вирізняють її серед інших, сприяють політичній консолідації у боротьбі за незалежність. Оскільки політичні умови формування української нації, а відповідно й національної самосвідомості були малосприятливими, головну роль в етнокультурній самоідентифікації відігравали насамперед фольклор, музично-пісенна творчість, традиційна побутова культура тощо, на основі яких завдяки освіті розумова еліта тогочасного суспільства розвивала літературу, мистецтво, засновувала культурно-освітні установи та ін.

У сучасній науковій практиці нація найчастіше визначається як етносоціальна спільність, що склалася на певній території внаслідок розвитку економічних зв'язків, літературної мови, особливостей культури, психології, релігії. Ці ознаки породжують усвідомлення відмінностей між народами, тобто сприяють на початковому етапі зародженню етнічної самосвідомості, яка надалі трансформується в національну і стає важливою умовою існування та розвитку нації. Вона зміцнюється вже не лише завдяки об'єктивним чинникам, а й суб'єктивним з неодмінним бажанням утворення держави, виникненням почуття національної гордості тощо.

Отже, справжнім суб'єктом історії нація стає за наявності активного ставлення до неї людини¹¹.

До середини XIX ст. рівень соціально-економічного розвитку України, її залежне політичне становище у складі Російської імперії гальмували створення достатніх умов для інтенсивного формування всіх ознак нації. В той період етнокультурна самобутність українців відрізняла їх від інших народів і одночасно з ним зароджувалися елементи етнічної

самосвідомості на рівні психологічного розуміння своєї культурно-побутової індивідуальності. У народній масі цей процес проходив стихійно та повільно, а в інтелігентському середовищі – напружено, набираючи теоретичного, а з кінця XIX ст. й політичного змісту.

Розбіжність в оцінках істориками особливостей розвитку української спільноти частково пояснюється різними критеріями і підходами їх до цієї проблеми. Одні беруть за основу ідеї та їх поширення, інші – реальні політичні процеси. Однак, коли врахувати всі чинники, слід визнати слушність концептуальних побудов академіка О. Прицака, який розглядає українське національне відродження як феномен динамічний, позначений постійною зміною лідируючої позиції в ньому того чи іншого регіону. І вже зовсім беззаперечним є той факт, що всі вони відігравали помітну роль у боротьбі за національну державність у різні часові відрізки вітчизняної історії¹².

Отже, політичний аспект й є однією з характерних ознак національної самосвідомості, притаманної, головним чином, розумовій еліті, яка продовжувала відігравати ключову роль у процесі формування останньої наприкінці XIX ст. – на початку XX ст., забезпечивши формування ідеї державності.

Генезис цієї ідеї, як вказує О. Реєнт, пов'язаний з різними етапами історичного розвитку українського народу: політичною роздробленістю, чужоземним пануванням, Українською національно-визвольною революцією середини XVII ст., Українським відродженням XIX ст., Українською національно-демократичною революцією початку XX ст., українізацією в 20-х рр. XX ст., міжвоєнним періодом, розбудовою незалежної держави на рубежі XX–XXI ст.¹³

Окреслюючи фази державницького руху українства, історики та публіцисти виділяють період з кінця XVIII до початку XX ст. І. Лисяк-Рудницький назвав той час «українським XIX століттям». Акцентуючи увагу саме на цьому етапі, він підкреслював, що українське відродження пов'язане, по-перше, із соціотворчим процесом формування вітчизняної національно-свідомої інтелігенції, а по-друге, націотворчим процесом становлення власної нації, що характеризувався «перетворенням етнічноромовної спільноти на самосвідому політичну й культурну спільноту»¹⁴. Для підкреслення цієї думки І. Лисяк-Рудницький стверджував: «Якщо знищення козацької державності й русифікація козацької аристократії вивели були Україну з числа націй і знизили її до рівня політично аморфної етнографічної маси, то тепер з цієї маси починає підійматися нова українська нація»¹⁵.

В цілому погоджуючись із тим, що саме XIX та початок XX ст. стали періодом найвищого піднесення українського визвольного руху і

національного відродження, все ж слід погодитися з академіком В. Смолієм, що генеза й утвердження української державницької ідеї сягає корінням у славу та водночас трагічну добу Хмельниччини¹⁶. Саме з успіхами Національно-визвольної війни проти польської шляхти М. Грушевський пов'язував те, що Україну стали асоціювати з територією від Карпат до Дону і «під Україною стали розуміти не тільки козацькі сторони, а весь український народ»¹⁷. Високо оцінив значення даного відтинку історії й В. Смолій, який наголосив, що внаслідок багаторічної боротьби українського народу за свободу та реалізації державотворчих ідей його еліти на чолі з Б. Хмельницьким вдалося створити державу і «не було втрачено перспектив возз'єднання її у межах усіх українських земель й досягнення повної незалежності»¹⁸. В цьому ж руслі міркують також інші сучасні дослідники – В. Кучер та В. Солдатенко: «І національна революція, і заснування Гетьманської держави, і навіть трагедія Руїни – разом закріпили в свідомості українців ідею соборності як одну з наріжних, визначальних у всьому світосприйнятті, світорозумінні, як відчуття єдиної козацько-руської вітчизни»¹⁹.

XIX ст. позначене фундаментальним зрушенням в етнополітичних процесах на українських землях. У той час відбувалися становлення та консолідація української нації – вищої форми розвитку етносу. Проте попри все суспільно-політичні й етносоціальні процеси XIX ст. поступово готували підґрунтя для сприйняття національної ідеї дедалі більшою частиною населення українських земель, розділених кордоном, переконували його в необхідності спільної боротьби за свої соціальні, національні та політичні права. Аналізуючи український національний рух у Російській і Австро-Угорській імперіях, В. Сарбей підкреслював, що «реально він розвивався в таких напрямках: утвердження рідної мови в суспільно-політичному й культурному побуті, возз'єднання всіх українських земель в єдиній соборній державі, визволення народного господарства від колоніального гніту, усунення всіх перешкод на шляху розвитку національної культури»²⁰.

Зростання економічних суперечностей та соціальної напруги у кінці XIX – на початку XX ст., масові виступи селян і робітників, опозиційний рух інтелігенції прискорили утворення українських національних політичних партій та організацій. В їх програмних положеннях (хоча й різною мірою) відбивалося прагнення українців жити в єдиній національній суверенній державі. Цей факт засвідчував перетворення останніх на політичну націю, виводив національно-визвольний рух на якісно новий рівень, що і знайшло своє відображення у подіях Української національно-демократичної революції 1917–1921 рр. Але сукупність внутрішніх та зовнішніх чинників унеможливило у повною мірою реалізувати

державницьку ідею на тому етапі історичного розвитку народу України.

Отже, наприкінці XIX ст. – на початку XX ст. український національно-визвольний рух вийшов на новий щабель розвитку, що не в останню чергу було обумовлено роллю української інтелігенції у формуванні етносоціальної свідомості українства й генерування нею основних ідейних засад його політичної програми. Особливо важливим моментом стало усвідомлення необхідності боротьби за державність України.

¹ Нариси з історії українського національного руху. – К., 1994. – С. 30–44.

² *Решет О.* Україна в імперську добу (XIX – початок XX ст.) – К., 2003. – С. 327–328.

³ Там само. – С. 328.

⁴ Нариси з історії українського національного руху. – 188 с.

⁵ *Ортега – і Гасет Х.* Вибрані твори. – К., 1994. – С. 323.

⁶ *Блок М.* Апологія истории, или Ремесло историка. – М., 1986. – С. 154.

⁷ *Шип Н.* Суспільно – політичне і духовне життя українців у складі Російської імперії (XIX ст.). – К., 2004. – С. 6.

⁸ Там само. – С. 8.

⁹ *Іванова Л.* Роль інтелігенції України у формуванні етносоціальної свідомості у 30-40-ві роки XIX ст. // УІЖ, 1991. – № 8. – С. 83.

¹⁰ *Решет О.* Перечитуючи написане – К., 2005. – С. 230.

¹¹ *Касьянов Г.* Теорії нації та націоналізму. – К., 1999. – С. 293–294.

¹² *Прицак О.* Що таке історія України // Слово і час. – 1991. – № 1. – С. 55.

¹³ *Решет О.* Перечитуючи написане – К., 2005. – С. 227.

¹⁴ *Лисяк – Рудницький І.* Історичні есе. – К., 1994. – Т.1. – С. 147.

¹⁵ Там само. – С. 189.

¹⁶ *Смолій В.* Проблеми української державності в середині XVIII ст. // Незалежність України: Історичні витоки і перспективи: Матеріали наук. конф. 22 серпня 1996 р. – К., 1997. – С.22.

¹⁷ *Грушевський М.* Хто такі українці і чого вони хочуть? // Великий українець: Матеріали з життя і діяльності М. С. Грушевського. – К., 1992. – С. 64.

¹⁸ *Смолій В.* Вказ. праця. – С. 22.

¹⁹ *Кучер В., Солдатенко В.* Соборність України: підсумки дослідження проблеми // Етнополітологія в Україні. Становлення. Що далі? – К., 2002. – С. 154.

²⁰ Українське питання в Російській імперії (кінець XIX ст. – початок XX ст.): Колективна монографія в 3-х ч. – К., 1999. – Ч.1. – С. 55–56.